

Cerkiewny Wiestnik

2
2024

LXXI rok wydania
Warszawskiej Metropolii Prawosławnej

CYRYLICKIE STARE DRUKI EWANGELII TETR WYDANE W KIJOWIE W 1697 I 1712 ROKU – ICH TRADYCJA LITURGICZNA I ORYGINAŁ. ANALIZA ŚWIĘTYCH I ŚWIĄT OBECNYCH W MENOLOGIONACH¹

Badania tekstologiczne fragmentu Ewangelii Marka, wszystkich Przedmów do Ewangelii bł. Teofilakta Bułgarskiego, krótkich Żywotów Ewangelistów i Wykazów tytułów ewangelijnych poszczególnych ksiąg Dobrej Nowiny potwierdziły wyjątkowe znaczenie pierwszych dwóch² cyrylickich starych druków liturgicznych Ewangelii tetr z Kijowa. Zostały one wydrukowane w 1697³ i 1712 r. w prowadzonym przez Ławrę Pieczerską zakładzie⁴. Drugie kijowskie wydanie liturgicznej Ewangelii tetr⁵ uważane jest za przedruk pierwszego⁶.

Wyniki badań wskazały na podobieństwo pierwszych dwóch kijowskich wydań Ewange-

¹ Niniejsza publikacja została przygotowana w ramach realizacji projektu badawczego Narodowego Centrum Nauki (numer rejestracyjny UMO-2020/37/B/HS1/01658). Niniejszy artykuł w języku angielskim ukazał się drukiem w „Roczniku Teologicznym” LXV - z. 1/2023, s. 7-32.

² W Kijowie ukazało się łącznie dziesięć cyrylickich starych druków liturgicznych Ewangelii tetr. Osiem pozostałych kijowskich edycji ukazało się w latach 1733, 1737, 1746, 1752, 1759, 1771, 1773 i 1784.

³ W drukarni ławrskiej do początku XVIII w. wydrukowano prawie 180 tytułów (Kaganov 1959, 43), zaś pierwszą Ewangelię tetr dopiero w 1697 roku. Pierwszy Apostoł w drukarni Ławry Pieczerskiej wydrukowano niewiele wcześniej od Ewangelii, dopiero w 1695 roku (Titov 1918a, 395-397).

⁴ Drukarstwo pojawiło się w Kijowie na początku XVII wieku (Titov 1918a, 15). Od 1606 r. drukowano okazjonalnie (Titov 1918a, 79-84), regularną działalność drukarni ławrskiej datuje się na 1615 r. (Titov 1918a, 85-87). Pierwszy kijowski druk, *Czasosłowiec*, datowany jest nie wcześniej niż na 20 grudnia 1616 r. (Titov 1918a, 87; Zapasko, Isaewič 1981, nr 109).

⁵ Drugie kijowskie wydanie Ewangelii tetr – podobnie jak i pierwsze – pod względem typograficznym jest również uważane za wyjątkowe (Titov 1918a, 434).

⁶ Na pierwszych dwóch kijowskich wydaniach były wzorowane niektóre następne kijowskie edycje, m.in. z lat 1733, 1746, 1771 i 1773 (Ostapczuk 2019, 116).

lii tetr do moskiewskich edycji (Ostapczuk 2019, 121; 2021a, 119; 2021b, 155), szczególnie tych wydrukowanych w drugiej połowie XVII w., i ich zbieżność z lwowskimi (Ostapczuk 2017a, 367; 2019, 121.125; Kagamlyk 2020, 58)⁷. Obecność w kijowskich Ewangeliach tetr wariantów tekstologicznych niespotykanych w innych identycznych typologicznie wydaniach pozwoliła na wydzielenie ich w oddzielną podgrupę (Ostapczuk 2017a, 365.367; 2019, 116).

W niewielkim fragmencie Ewangelii Marka (1,1-2,22)⁸ w pierwszych dwóch kijowskich wydaniach potwierdzono istnienie czterech marginaliów wyjaśniających odpowiednie terminy i wyrażenia znajdujące się w tekście Ewangelii oraz dwa warianty tekstologiczne⁹. Np. tekst *ІАДЫН АКРИДЫ І МЕДЪ ДИВИИ* (Mk 1,6) został opatrzony umieszczonym na marginesie wyrażeniem *зеліе вкоушенію прілатное, дикий лѣсный*, zaś dla czasownika *остави* w Mk 1,24¹⁰ na marginesie podano grecką formę *εα*, która została poświadczona wyłącznie w najstarszym kijowskim wydaniu z 1697 roku.

W czterech Przedmowach do Ewangelii autorstwa bł. Teofilakta bułgarskiego w pierwszych dwóch kijowskich wydaniach Ewangelii tetr poświadczono istnienie większej liczby wariantów tekstologicznych nieobecnych w innych wydaniach Ewangelii tetr (Ostapczuk 2019, 115-126). Jako przykład można wskazać następujące różnice zaczerpnięte z pierwszej¹¹ Przedmowy, tzn. *просвѣщахъ сѧ – наставлѧхъ сѧ; самому оному – самому бѣдъ; того хотѣннѧ – бжїѧ хотѣннѧ; възрѣвнѧ на женѣ – такъ всакъ иже возрѣтъ на женѣ; отъ давида – отъ авраама и давида; не разлукуютъ – не разнебѣдуютъ* (Ostapczuk 2019, 118)¹².

W czterech krótkich Żywotach Ewangelistów – zajmujących około połowy strony każdy – liczba wariantów tekstologicznych w pierwszych dwóch kijowskich wydaniach Ewangelii tetr jest bardzo mała. Jako przykład można wskazać dwa następujące: *не вѣдомомъ по сиѣхъ въ еллинское сие преложишюу – еже по томъ въ еллинскїи языкъ преложено бысть; житїе (...) отъ сѣго іеронима – житїе (...) отъ блже^ннаго іеронима списанное* (Ostapczuk et al. 2020, 132). Te krótkie teksty, pochodzące z napisanego przez bł. Hieronima dzieła *De viris illustribus* i przetłumaczone na język grecki przez jego ucznia Sofroniusza¹³, po raz pierwszy zostały wprowadzone do cyrylic-

⁷ Wstępna analiza Przedmowy do Ewangelii Mateusza w kijowskich wydaniach Nowego Testamentu z lat 1658 i 1692 wskazała na ich podobieństwo do lwowskich edycji Ewangelii tetr i zbieżność kijowskich wydań Nowego Testamentu z lat 1727, 1732 i 1741 z edycjami moskiewskimi (Ostapczuk 2019, 125).

⁸ Analizowany fragment obejmował zaledwie pierwszych dziewięć zaczął ewangelicznych.

⁹ Ostapczuk 2017a, 365; 2019, 116-117. Por. także Titov 1918b, 506-507.

¹⁰ *гѣа, остави что намъ и тебѣ.*

¹¹ Liczba wariantów tekstologicznych jest różna w poszczególnych przedmowach, por. Ostapczuk 2019, 122-125.

¹² Wykaz wszystkich wariantów czterech Przedmów do Ewangelii, zob. Ostapczuk 2019, 119-125.

¹³ Autorstwo krótkich żywotów ewangelistów przypisywane jest św. Sofroniuszowi lub bł. Hieronimowi (por. Ostapczuk et al. 2020, 128-129).

kich starych druków w moskiewskim wydaniu Ewangelii tetr z 1657 roku. Od tego czasu były one obecne we wszystkich wydaniach moskiewskich i we wzorowanych na nich edycjach, tzn. we wszystkich kijowskich i poczajowskich¹⁴ Ewangelii tetr (Ostapczuk et al. 2020, 129).

W Wykazach tytułów ewangelijnych poprzedzających poszczególne księgi Dobrej Nowiny w pierwszych dwóch kijowskich wydaniach Ewangelii tetr również potwierdzono niewielką liczbę wariantów tekstologicznych. Jako przykład można wskazać następujące różnice tekstowe w nazwach rozdziałów pierwszej Ewangelii: ПЕРВЫИ ІВѢА ПРОПОВѢДА ЦРѢТВО НЕБЕСНОЕ – О ІВАННѢ ПРѢТЧИ ПРОПОВѢДАВШЕМЪ ЦРѢТВО НЕБЕСНОЕ; О НЕПОВЕЛѢННЕМЪ ВЪ СЛѢДЪ ИТИ – О ХОТѢВШЕМЪ ВЪ СЛѢДЪ ИТИ (Ostapczuk 2020, 213).

Niewielka liczba odnotowanych wariantów tekstologicznych poświadczonych wyłącznie w pierwszych dwóch kijowskich wydaniach Ewangelii tetr z 1697 i 1712 r. potwierdza, z jednej strony, ich wyjątkowe znaczenie, a z drugiej, nie podważa ich podobieństwa do moskiewskich edycji tekstu Dobrej Nowiny wydrukowanych po 1657 roku. Przeprowadzone badania tekstologiczne wybranych trzynastu fragmentów nie umożliwiły wskazania jednej moskiewskiej edycji, ewentualnie kilku wydań wykorzystanych przez kijowskich drukarzy do przygotowania ich pierwszego cyrylicznego starego druku liturgicznej Ewangelii tetr w 1697 r., następnie przedrukowanego w 1712 roku.

Pierwsze dwa kijowskie wydania liturgicznych Ewangelii tetr ukazały się między 1686 i 1720 rokiem¹⁵. Dаты te mają wyjątkowe znaczenie w historii Kościoła prawosławnego na ziemiach Słowian wschodnich i rozwoju drukarstwa, szczególnie religijnego, w Ukrainie.

Podpisany w 1667 r. rozejm andruszowski¹⁶ dzielący Ukrainę¹⁷ na prawobrzeżną, wchodzącą w skład Rzeczypospolitej, i lewobrzeżną (z Kijowem), podległą państwu moskiewskiemu, zainicjował ciąg wydarzeń, które doprowadziły do przejścia prawosławnej metropolii kijowskiej¹⁸ spod patriarchatu konstantynopolińskiego w 1686

¹⁴ Do przygotowania pierwszej poczajowskiej Ewangelii tetr z 1759 r. wykorzystano kijowską edycję z 1746 roku (por. Ostapczuk 2023a). Wszystkie poczajowskie wydania zostały wydrukowane w drugiej połowie XVIII w. na potrzeby Kościoła unickiego.

¹⁵ Między 1686 i 1720 r. w Kijowie ukazało się jeszcze jedno wydanie z liturgicznym tekstem Dobrej Nowiny, typologicznie odmiennej od analizowanych Ewangelii tetr. Jest to jedyny stary druk ewangeliarza pełnego (*le*). To wyjątkowe wydanie również pod względem wykorzystanej czcionki, formatu i ornamentacji (Titov 1918a, 417) zostało ukończone w 1707 roku. O jego genezie zob. Ostapczuk 2017b, 425-468.

¹⁶ Czasami wskazuje się nawet na poł. XVI wieku, np. ugodę perejaślowską (Bendza 2006, 69; Ćwikła 2006, 238).

¹⁷ Taką podział został usankcjonowany zawartym 6 maja 1686 r. traktatem Grzymułtowskiego (por. Ćwikła 2006, 252).

¹⁸ Podporządkowanie Ławy Pieczerskiej patriarsze moskiewskiemu wiązało się również z koniecznością podawania na kartach tytułowych w drukach pieczerskich imion panującego cara i urzędującego patriarchy (Titov 1918a, 376.446; Ogięńko 1925, 289; Kagamlyk 2020, 57).

r.¹⁹ pod kanoniczną jurysdykcję utworzonego w 1589 r. patriarchatu moskiewskiego i tym samym pośrednią kuratelę carów moskiewskich (Bendza 2006, 68; Ćwikła 2006, 242-243; Mironowicz 2006, 60-62). Wydarzenie to i kilka innych²⁰ wpłynęły również niekorzystnie na działalność drukarni ławrskiej (Ogiênko 1925, 287). Po nieudanej próbie narzucenia cenzury wprowadzony zakaz sprzedaży w Rosji kijowskich wydań, które nie były przedrukami moskiewskich edycji, wyraźnie wpłynął na profil wydawniczy drukarni ławrskiej (Ogiênko 1925, 290-291; Isaewiç 2002, 249)²¹. Wszystkie te wydarzenia zapoczątkowały zanik różnic liturgicznych między metropolią kijowską i wypracowaną w latach 50. i 60. XVII w. moskiewską tradycją liturgiczną (Åremenko 2017, 11).

Centralizująca polityka cara Piotra I²² i dążenia unifikacyjne (Isaewiç 2002, 250-251) doprowadziły do wydania w dniu 5 października 1720 r. dekretu, na mocy którego drukarnia ławrska i inne zostały całkowicie pozbawione niezależności (Ogiênko 1925, 298-299; Subtelny 1980, 14). Świętobliwy Synod²³ w 1721 r. również wydał analogiczne zarządzenia (Titov 1918a, 449; Ogiênko 1925, 299-300). Odtąd²⁴ każda pozycja przygotowywana przez kijowską oficynę musiała zostać zweryfikowana

Fakt ten poświadczają już pierwsze dwie kijowskie Ewangelie tetr, w których na kartach tytułowych podano następujące informacje, tzn. (...) за Бл҃гополѣуныа державы, пресвѣтлѣишог҃у и державнѣишог҃у, великог҃у гдѣра нашег҃у цѣра и великог҃у кнѣза, петра алеѣѣвнѣа, всеа великіа, и малыа, и вѣлыа россиі самодержца. в стѣи, велико", ѡдѣотворно", киевопечерско" лаврѣ, ставропигнѣи великог҃у гдѣна, стѣишог҃у кнѣ адриана архїепїпа москоѣскоѣ и всеа россиі и вѣсѣ стѣверныѣ страїї патриархи (...) – w pierwszym wydaniu i (...) за Бл҃гополѣуныа державы, пресвѣтлѣишог҃у и державнѣишог҃у, великаг҃у гдѣра нашег҃у цѣра и великаг҃у кнѣза, петра алеѣѣвнѣа, всеа великіа, и малыа, и вѣлыа россиі самодержца. при бл҃городномѣ цѣревнѣи и великомѣ кнѣзѣ алеѣѣи петровнѣи, в стѣи, велико", ѡдѣотворно", киевопечерско" лаврѣ, междѣ патриаршествомѣ, бл҃венїемѣ превѣщеннаг҃у совора при архїмаїдритѣ печерско", всеѣтно" ѡцѣ аданаїи (...) – w drugim wydaniu.

¹⁹ W dniu 8 listopada 1685 r. metropolita Gedeon Czetwertyński (1634-1690) jako pierwszy metropolita kijowski przyjął godność od patriarchy moskiewskiego (por. Bendza 2006, 110-111; Mironowicz 2008, 61).

²⁰ Ławra Pieczerska początkowo na krótko została podporządkowana metropolicie kijowskiemu, a później – dzięki wysiłkom archimandryty Barlaama Jasińskiego w 1688 roku – bezpośrednio patriarche moskiewskiemu (Ogiênko 1925, 287-288). Dlatego też w czasie jego przewodnictwa Ławrze Pieczerskiej (1684-1690) z jej drukarni wychodziły edycje, co do których Moskwa nie mogła mieć żadnych wątpliwości (Titov 1918a, 376-377).

²¹ W latach 90. XVII w. w drukarni ławrskiej dominowały edycje tekstów liturgicznych (Titov 1918a, 391-393).

²² Jego reformy diametralnie zmieniły relacje między Kijowem i Moskwą, por. Subtelny 1980, 1-17.

²³ Piotr I po śmierci w 1700 r. patriarchy moskiewskiego Adriana nie zezwolił na wybór kolejnego patriarchy. Car powołał jedynie tymczasowego administratora w osobie metropolity rzańskiego Stefana. W dniu 25 stycznia 1721 r. skasował patriarchat i powołał organ zarządzający Kościołem – Świętobliwy Synod, którym kierował oberprokurator.

²⁴ W nocy z 21 na 22 kwietnia 1718 r. Ławra Pieczerska wraz z drukarnią poniosły wielkie straty z powodu pożaru. Drukarnia wznowiła działalność dopiero w 1720 r. (Ogiênko 1925, 292).

w Moskwie i tam też zaakceptowana do druku i następnie do dystrybucji (Isaevič 2002, 249-263; Ogiênko 1925, 300; Āremenko 2017, 18; Kagamlyk 2020, 55-57). Kontroli poddawano zgodność kijowskich edycji z ujednoliconymi wydaniem moskiewskiej Typografii Synodalnej (Āremenko 2017, 22)²⁵. Weryfikowano zarówno treść, jak i język (Isaevič 2002, 252). Mimo usilnych starań, drukarnia ławrska już nigdy nie odzyskała niezależności (Kagamlyk 2020, 54-64).

Te dwa historyczne wydarzenia odcisnęły piętno na pozycjach drukowanych w Kijowie po 1686 i 1720 roku. O ile pierwsza data jedynie zapoczątkowała wpływ tradycji moskiewskiej na kijowską (Ogiênko 1925, 287-291), to druga przyczyniła się do całkowitej dominacji pierwszej nad drugą (Titov 1918a, 468-470; Ogiênko 1925, 300). W świetle tych informacji, zrozumiałe są wyniki badań tekstologicznych trzynastu fragmentów 110 cyrylickich starych druków liturgicznych Ewangelii tetr świadczących nie tylko o podobieństwie pierwszych dwóch kijowskich wydań z moskiewskimi z drugiej połowy XVII wieku, ale i o ich odmienności. Liczne wspomnienia świętych i świąt występujące wyłącznie w pierwszych dwóch kijowskich wydaniach Ewangelii świadczą o zachowaniu jeszcze przez Kijów lokalnej tradycji liturgicznej (Ogiênko 1925, 287) i wciąż relatywnej niezawisłości Kijowa od Moskwy. Święci o niekijowskiej i niepieczerskiej genezie, obecni w pierwszych dwóch kijowskich wydaniach, nie występują już w ośmiu pozostałych Ewangeliach tetr wydrukowanych w Kijowie po 1720 roku. Jedynie wspomnienia świętych powiązane bezpośrednio z Ławrą Pieczerską nie zostały usunięte z ośmiu ostatnich kijowskich Ewangelii tetr.

Wśród świętych występujących w pierwszych dwóch kijowskich Ewangeliach tetr z 1697 i 1712 r., a pominiętych we wszystkich innych 108 analizowanych wydaniach, należy wymienić osiem osób: księcia Gleba (5 września)²⁶; Teodula z Konstantynopola (3 grudnia)²⁷; Arseniusza z Latry (13 grudnia)²⁸; Makarego Aleksandryjskiego (19 stycznia)²⁹; Fotinię samarytankę (20 marca)³⁰; cesarzową Pulcherię (7 sierpnia)³¹; Eleuteriusza i Leonidasa z Konstantynopola (8 sierpnia)³². W menologionach kijowskich Ewangelii tetr z 1697 i 1712 roku znajduje się również znaczna liczba kijowskich i pieczerskich świętych – aż 22 wspomnienia³³. Te

²⁵ O unifikacji ksiąg liturgicznych wydrukowanych w Typografii Synodalnej zob. Āremenko 2017, 26-27.

²⁶ оубиеніе сватаго глѣба княза роѣ.

²⁷ деодоула бывшаго епарха константина града.

²⁸ преподобнаго отьца нашего арсениа иже въ латрѣ.

²⁹ макарина александриискаго.

³⁰ сватья мученицы фотинии самаряныни. Jej wspomnienie zostało potwierdzone tylko w jednym moskiewskim wydaniu Ewangelii tetr z 1681 roku.

³¹ сѣйна благоверныа царици пѣлхерини.

³² сватыхъ мученикѣхъ елеудерина и леонида.

³³ Wśród nich należy wymienić Mikołaja Swiatoszę, księcia Czernihowa (14 października); Spirydona i Nikodema (31 października); Atanazego (2 grudnia); Nikona (11 grudnia); Grzegorza (8 stycznia); Wawrzyńca (29 stycznia); Prochora (10 lutego); Izaaka (14 lutego); Erazma

dwie kijowskie Ewangelie to wydania³⁴, w których tych 22 świętych pojawiło się po raz pierwszy³⁵.

W pierwszych dwóch kijowskich wydaniach Ewangelii tetr znajduje się również wiele nietypowych informacji liturgicznych lub historycznych, nieznanych innym identycznym typologicznie wydaniom. Jako przykład można wskazać:

– dodanie wskazówki o przeznaczeniu perykop ewangelicznych, np. МЪЧЕНИКЪ (2 września); СВАЦЕННОМЪЧЕНИКЪ (3, 4 i 7 września); СВАТЪВИ МЪЧЕНИЦЪ (28 października); СВАТИТЕЛЮ (20 listopada);

– dodanie informacji o perykopach ewangelicznych na jutrznię w dniu pamięci apostoła Jakuba, brata Pańskiego (23 października)³⁶; męczennicy Barbary i Jana Damascyjskiego (4 grudnia)³⁷;

– dodanie informacji dotyczącej wspomnienia Kasjana Rzymianina (29 lutego) w roku przestępnym³⁸;

– dodanie informacji o Mikołaju Swiatoszy, księciu Czernihowa (14 października); wnuku Dawida Światosława (ok. 1050-1123), bracie Włodzimierza i Izjasława, który zmarł po 30³⁹ latach i został pochowany w Ławrze⁴⁰;

(24 lutego); Eustracjusza (28 marca); Nikitę (14 maja); metropolitów Cypriana, Focjusza i Jonasza (27 maja); Agapeta (1 czerwca); Jana (18 lipca); Mojżesza (26 lipca); Pimena (7 sierpnia); Bazylego i Teodora (11 sierpnia); Alipusza ikonografa (17 sierpnia).

³⁴ Poza jednym tylko wyjątkiem ich obecność poświadczono również we wszystkich kolejnych kijowskich wydaniach. Wspomnienie metropolitów Cypriana, Focjusza i Jonasza (27 maja) występuje jedynie w czterech, z ośmiu, kijowskich Ewangeliami wydrukowanych po 1720 r., tzn. w latach 1733, 1746, 1752 i 1759.

³⁵ Wspomnienia niektórych świętych pieczerskich wprowadzono również w późniejszych kijowskich wydaniach Ewangelii tetr. W edycji z 1733 r. pojawiło się nowych dziewięciu świętych pieczerskich (Damian, Jeremiasz i Mateusz {5 października}; Aretas {24 października}; Anastazy diakon {22 stycznia}; Tytus {27 lutego}; Nikon ihumen {23 marca}; Nifont, bp Nowogrodu {8 kwietnia}; Izajasz {15 maja}) i Eufrozyna, księżna połocka (23 maja), której relikwie znajdowały się w Ławrze Pieczerskiej. Do kijowskiej Ewangelii tetr z 1784 roku wprowadzono jedynie dwóch nowych świętych, tzn. Kukszę i Pimena (27 sierpnia).

³⁶ На Ѹтрении. еѡліе отъ лѡки зачало ѡа. Wszystkie cyrylickie stare druki Ewangelii tetr w dniu 23 października zawierają informację wyłącznie o perykopie ewangelicznej na liturgię (на литѸргии. еѡліе отъ матрѡеа зачало ѡс).

³⁷ На оутрении еѡліе отъ марка зачало ка і на литоургии еѡліе отъ матрѡеа зачало ѡс. Tylko jedna kijowska Ewangelia tetr i pięć wzorowanych na niej poczajowskich wydań unickich podaje perykopy ewangeliczne jutrzni i liturgii (на оутрении еѡліе отъ матрѡеа зачало ѡд. на литоургии еѡліе отъ матрѡеа зачало ѡс). W cyrylickich starych drukach Ewangelii tetr na liturgię w dniu 4 grudnia podawane były również następujące perykopy ewangeliczne: Mt *zaczala* 104 i 43 oraz Mk *zaczalo* 21.

³⁸ Тзн. въ лѡто четвѡртое егда висекѡтъ вываѡетъ, тогда кѡ, составлаѡетъ са и касианѡ са ѡдѡжа поѡетъ са.

³⁹ Św. Mikołaj Swiatosza urodził się w 1080 roku, w 1107 roku wstąpił do Ławry w Kijowie, zmarł w 1143 roku.

⁴⁰ княза николаы, нарицаемаго сѡтоши, вѡдѡка свѡтославова, брата владимирова и свѡтославова иже по лѡтѡвѸхъ прѡстави са и погребѡвъ быѡтъ чѡстно въ пеѡерѡвѡ киевскон.

- określenie Barlaama i Joasafa, królewicza Indii (19 listopada), mianem pustelników⁴¹;
- utrzymanie w nazwie wspomnienia metropolity Piotra (21 grudnia) określenia „kijowskiego” w miejsce „moskiewskiego”⁴²;
- dodanie informacji związanych z męczeństwem Bazylego i Teodora Pieczerskich (11 sierpnia): o ich oprawcy (księciu Mściławie Świętopelkowiczu) i miejscu (Kijów) oraz powodzie ich męczeństwa (bogactwo)⁴³;
- dodanie informacji o Antonim Pieczerskim (10 lipca) jako przełożonym wszystkich mnichów na Rusi⁴⁴;
- dodanie informacji o Teodozjuszu Pieczerskim (14 sierpnia) jako przełożonym monasteru Pieczerskiego w Kijowie⁴⁵;
- dodanie do wspomnienia Antoniego Rzymianina (17 stycznia) informacji o jego związku z Nowogrodem⁴⁶;
- dodanie do wspomnień Grzegorza Teologa (25 stycznia)⁴⁷ i Jana Złotoustego (27 stycznia)⁴⁸ informacji o ich związku z Konstantynopolem⁴⁹.

Obecność świętych i dodatkowych informacji liturgicznych i historycznych charakterystycznych wyłącznie dla pierwszych dwóch kijowskich wydań z 1697 i 1712 r. potwierdza zasadność wydzielenia ich spośród wszystkich 110 cyrylickich starych druków liturgicznych Ewangelii tetr w odrębną podgrupę tekstologiczną i liturgiczną, a opinie o całkowitej utracie niezależności Kijowa już w 1686 r. (Åremenko 2017, 20) należy uznać za bezzasadne.

Zaprezentowane dotychczas informacje, zaczerpnięte z menologionu, nie umożliwiają wskazania konkretnej edycji jako oryginału lub kilku wydań jako orygina-

⁴¹ преподобныхъ пѣстынножителен в арлаама и ивасафа, царевича великия индии.

⁴² преставление въ сватѣхъ ѿца нашего петра митрополита киевскаго и всеа рѣсини чюдотворца. W innych wydaniach jest on określany mianem: митрополита новаго чюдотворца всеа рѣсини lub митрополита московскаго чюдотворца и всеа рѣсини (lub рѣсини) чюдотворца.

⁴³ пострадавшихъ въ кievѣ отъ князя метислава сватополчича сокровища радн.

⁴⁴ преподобнаго оца нашего антонина печерскаго киевскаго бывшаго на чалника всеа рѣсини мо-нахомъ. We lwowskich wydaniach Ewangelii tetr i ostatniej wileńskiej (będącej przedrukiem lwowskiej edycji z 1636 r.) w tym dniu podano następującą informację: прѣвнаго ѿца нашего антонина великаго первоначалника печерскаго монастыря иже въ кievѣ.

⁴⁵ пренесение чѣстныхъ мощен преподобнаго ѿца нашого деодосина игѣмена монастыря печерскаго киевскаго. W pozostałych kijowskich Ewangeliach tetr i w pozajowskich (wzorowanych na kijowskiej z 1746 r.) podano jedynie (...) деодосина игѣмена печерскаго. W wydaniach lwowskich znajduje się wyrażenie (...) деодосина печерскаго иже въ кievѣ.

⁴⁶ преподобнаго ѿца нашего антонина римлянина новгородскаго чюдотворца.

⁴⁷ ѿца нашего григорина богослова архиепископа константина града.

⁴⁸ пренесение чѣстныхъ мощен въ сватѣхъ ѿца нашего иванна золотоустого патриарха цѣраграда.

⁴⁹ We wspomnieniu św. arcybiskupa Tarasjusza (25 lutego) w pierwszych dwóch kijowskich wydaniach zostało poświadczono wyrażenie архиепископа цѣриграда, podczas gdy we wszystkich pozostałych wydaniach (poza trzema kijowskimi z 1737, 1752 i 1759 r., w których te słowa pominięto) znajduje się архиепископа константина града.

łów kijowskiego wydania Ewangelii tetr z 1697 r., przedrukowanego w 1712 roku. Obecność w pierwszych dwóch kijowskich Ewangeliach tetr i tylko w moskiewskiej edycji z 1681 r. wspomnienia św. Fotinii samarytanka to, prawdopodobnie, zbieg okoliczności. Świadczy o tym kilka innych wspomnień (np. Aleksandra z Pydny {14 marca}⁵⁰; Elżbiety {24 kwietnia}⁵¹; Heladiusza {28 maja}⁵²; czy Dońskiej Ikony Matki Bożej {19 sierpnia}⁵³) i informacja historyczna⁵⁴ niepotwierdzone w żadnym innym wydaniu, poza tą jedną moskiewską edycją Ewangelii tetr z 1681 roku. Powszechnie wiadomo, że wydawcy każdorazowo poddawali przygotowywane pozycje większej lub mniejszej korekcie⁵⁵.

Analiza liturgiczna i tekstologiczna zarówno menologionów cyrylickich starych druków, jak i manuskryptów Ewangelii tetr, stwarza wiele perspektyw badawczych. Umożliwia potwierdzenie lub odrzucenie różnych założeń naukowych. Dzięki niej możliwe było wskazanie oryginałów zarówno kilku rękopiśmiennych kodeksów (Ostapczuk 2022a, 373-396; 2022c, 181-197), jak i trzech wydań Ewangelii tetr sprzed 1800 r., tzn. wileńskich edycji z 1575 i 1644 r. (Ostapczuk 2023b) oraz poczajowskiej z 1759 r. (Ostapczuk 2023a).

Poza charakterystyką lokalnej tradycji liturgicznej utrwalonej w menologionach pierwszych dwóch edycji Ewangelii z Kijowa, celem niniejszej publikacji jest również podjęcie próby identyfikacji, na podstawie analizy świętych i świąt, oryginału lub oryginałów pierwszego kijowskiego wydania z 1697 r., przedrukowanego w 1712 roku.

Pierwsze dwa kijowskie liturgiczne wydania tekstu Dobrej Nowiny, podobnie jak wszystkie moskiewskie edycje wydrukowane po 1652 r., zawierają menologion pełny⁵⁶. Tekstologiczna i liturgiczna analiza świąt i świętych potwierdziła zależność kijowskich wydań z 1697 i 1712 r. od moskiewskich Ewangelii tetr z menologionem pełnym, z których pierwsza ukazała się w 1653 roku. Świadczą o tym liczne przykłady. Tylko w samym kwietniu można wskazać aż 23 wspomnienia świętych⁵⁷

⁵⁰ СВАТАГО МОУЧЕНИКА АЛЕЖАНДРА ИЖЕ ВЪ ПУДНѢ.

⁵¹ ПРЕПОДОБНЫЯ ЕЛИСАВЕТЫ ЧУДОТВОРИЦЫ.

⁵² СВАТАГО СВАЩЕННОМОУЧЕНИКА ЕЛЛАДИНА.

⁵³ ПРАЗДНОУЕМЪ ПРЕСАВѢИ БОГОРОДИЦѢ. И ВЫВАЕЪ СЪ ЧЕСТНЫМИ КРЕСТЫ И СО СВАТЫМИ ИКОНАМИ ХОЖДЕНИЕ СОВОРНОЕ ВО ОБИТЕЛЬ ЕЯ НАРИЦАЕМОДОЮ ДОНСКОДЮ.

⁵⁴ Nazwę święta Złożenia Pasa Najświętszej Bogarodzicy (31 sierpnia): положеніе чѣѣнаго подем прѣтъѣа влѣци нѣѣа вѣци) uzupełniono o następujący tekst вѣ халкопратини приннесеноу отъ епископии зилы вѣ цесаретвоуюциии градъ.

⁵⁵ Jako przykład można wskazać korekty tekstów akatystów, por. Popov 2013.

⁵⁶ Szerzej o menologionach krótkich i pełnych w cyrylickich starych drukach liturgicznych Ewangelii tetr zob. Ostapczuk 2022b, 41-48.

⁵⁷ Tzn. Tytus Cudotwórca (2 kwietnia); Nikita Wyznawca (3 kwietnia); Józef Hymnograf i Jerzy z Malei (4 kwietnia); Teodul, lektor, i męcz. Agatopod, diakon (5 kwietnia); Eutyches, abp Konstantynopola (6 kwietnia); Jerzy Wyznawca, bp. Metyleny (7 kwietnia); apostołowie Hierodion, Agab, Rufan i inni (8 kwietnia); męcz. Eupsychiusz (9 kwietnia);

obecne we wszystkich moskiewskich Ewangeliach tetr wydrukowanych po 1653 r. i w pierwszych dwóch kijowskich. Ponadto we wspomnieniu św. Eutymiusza Suzdalskiego (1 kwietnia) w moskiewskich edycjach Ewangelii wydrukowanych po 1652 r. – w przeciwieństwie do tych z lat 1637-1651⁵⁸ – rzeczownik *преставление*, podobnie jak w pierwszych dwóch kijowskich, został opuszczony. Zaprezentowany materiał, ograniczony wyłącznie do przykładów zaczerpniętych z jednego miesiąca, potwierdza, że kijowscy drukarze wykorzystali jedną z moskiewskich Ewangelii ukończoną między 1653⁵⁹ i 1694 r., tzn. z 1653, 1657, 1663, 1668, 1677, 1681, 1685, 1688, 1689 lub 1694 roku. Do przygotowania ukończonej w grudniu 1697 r. kijowskiej edycji niemożliwe było posłużenie się wypuszczoną na rynek we wrześniu 1697 r. moskiewską Ewangelią. Zbyt krótki okres między tymi dwoma wydaniem, zawarte na kacie tytułowej kijowskiego wydania informacje (Ogiênko 1925, 291)⁶⁰ i fakty historyczne⁶¹ wykluczają taką możliwość.

Opublikowanie w 1653 r. w Moskwie pierwszej Ewangelii tetr zawierającej menologion pełny nie wstrzymało ingerencji władz kościelnych we wciąż podlegający zmianom kalendarz liturgiczny. W burzliwych latach 50. i w całej drugiej połowie XVII w. dodawano do niego nowych, tzn. wcześniej nieobecnych, świętych i święta lub je usuwano.

Niektóre wspomnienia wprowadzone do menologionu moskiewskiej Ewangelii tetr w 1653 roku pojawiały się jeszcze tylko w kilku kolejnych wydaniach. Św. Nikita przebiter (4 maja)⁶² i św. Barbaros (6 maja)⁶³ byli obecni wyłącznie w mo-

męcz. Terencjusz i Pompejusz (10 kwietnia); Antypas, bp Pergamonu (11 kwietnia); Bazyli Wyznawca, bp Parium (12 kwietnia); Artemon z Laodycei, (13 kwietnia); Arystarch, Pud i Trofim (15 kwietnia); Irena, Agap i Chionia (16 kwietnia); Jan, mnich i uczeń św. Grzegorza Dekapolity (18 kwietnia); Jan (19 kwietnia); Teodor Trychina (20 kwietnia); męcz. January (21 kwietnia); męcz. Sawa Stratelates (24 kwietnia); Jazon i Sozypater (28 kwietnia); Maksym, Dada i Kwintilianus (28 kwietnia); dziewięciu męcz. z Kizyku (29 kwietnia); Memnon Cudotwórca (29 kwietnia).

⁵⁸ W moskiewskich wydaniach Ewangelii z lat 1637-1651 wspomnienie tego świętego brzmiało: *преставление преподобнаго ѿца нашего едминистра соудальскаго чюдотворца*.

⁵⁹ Do 1697 r., kiedy w Kijowie po raz pierwszy wydrukowano liturgiczną Ewangelię tetr, ten typ księgi był drukowany aż 44 razy. Dwanaście wydań ukazało się w serbskiej i średniobułgarskiej redakcji języka cerkiewnosłowiańskiego na ziemiach serbskich i rumuńskich. Pozostałe 32 wydania we wschodniosłowiańskiej redakcji języka cerkiewnosłowiańskiego wydrukowano w Moskwie (23 wydania), Wilnie (4 wydania) i Lwowie (5 wydań).

⁶⁰ Na karcie tytułowej kijowskiej Ewangelii tetr wymieniony jest archimandryta pieczerski Melecjusz Wujachewicz (*при архимандритѣ печерскоу всечѣтномъ гдѣи ѿцѣ мелетини*), który zmarł 6 lutego 1697 r. (Titov 1918a, 395.402).

⁶¹ Po Melecjuszu Wujachewiczu na archimandrytę pieczerskiego 25 marca 1697 r. wybrano Jozafata Krokowskiego (Titov 1918a, 402). Archimandrytą został w dniu 29 lipca 1697 r. (Titov 1918a, 398).

⁶² *прѣподобнаго ѿца нашего никиты презвитера*.

⁶³ *свѣтаго страстотерпца варвара иже бѣ разбойникъ*.

skiewskich Ewangeliach tetr drukowanych od 1653 do 1681 roku⁶⁴. Począwszy od moskiewskiej edycji z 1685 r. zniknęli oni bezpowrotnie z menologionów cyrylickich starych druków liturgicznych Ewangelii tetr. Nie odnotowano ich również w pierwszych dwóch kijowskich wydaniach. Fakty te i zaprezentowane wcześniej informacje – dotyczące obecnych tylko w moskiewskim wydaniu z 1681 roku wspomnień św. Aleksandra z Pydny (14 marca), Elżbiety (24 kwietnia), Heladiusza (28 maja) czy święta Dońskiej Ikony Matki Bożej (19 sierpnia) – dyskwalifikują możliwość wykorzystania przez drukarzy w Kijowie moskiewskich wydań sprzed 1681 roku.

Liczne wspomnienia⁶⁵ i warianty tekstologiczne⁶⁶ poświadczone wyłącznie w czterech moskiewskich edycjach z lat 1681, 1685, 1688 i 1694 oraz w pierwszych dwóch⁶⁷ kijowskich Ewangeliach tetr wykluczają również wydanie z 1689 r. jako potencjalny wzór kijowskich drukarzy.

Moskiewska Ewangelia z 1689 r. jest uważana za wyjątkową edycję (Morozov 2012, 53). Ukazała się ona w nakładzie zaledwie 150 egzemplarzy (Zernova 1958, 119). Jest to największy pod względem formatu moskiewski druk z XVII

⁶⁴ Wyłącznie więc w sześciu edycjach (tzn. wydaniach z lat 1653, 1657, 1663, 1668, 1677 i 1681) spośród wszystkich 110.

⁶⁵ Wśród wspomnień obecnych wyłącznie w czterech moskiewskich wydaniach z lat 1681, 1685, 1688 i 1694 oraz w pierwszych dwóch kijowskich z 1697 i 1712 r. można wskazać: proroka Jonasza (22 września), Jonasza kapłana, ojca św. Teofana, twórcy kanonów (22 września); Andronika i jego żonę Atanazję (9 października); zakończenie święta Wprowadzenia Najświętszej Bogarodzicy do Świątyni (25 listopada); Przedświęcie Narodzenia Chrystusa (21, 23 i 24 grudnia); zakończenie święta Narodzenia Chrystusa (31 grudnia); Przedświęcie Objawienia Pańskiego (3 i 5 stycznia); zakończenie święta Objawienia Pańskiego (14 stycznia); zakończenie święta Spotkania Pańskiego (9 lutego); wspomnienie wielu innych osób zamęczonych w dniu pamięci Marka, bp. Aretuzy, i Cyryła, diakona (29 marca); męcz. Akacjusza (7 maja); innego – obok męcz. Justyna Filozofa – Justyna (1 czerwca); Stefana Sabaity (13 lipca) Fokasa (22 lipca); Olimpiadę i Eupraksję (25 lipca); zakończenie święta Przemienienia Pańskiego (13 sierpnia); zakończenie święta Zasnnięcia Matki Bożej (23 sierpnia).

⁶⁶ Wśród wariantów tekstologicznych obecnych wyłącznie w czterech moskiewskich wydaniach z lat 1681, 1685, 1688 i 1694 oraz w pierwszych dwóch kijowskich z 1697 i 1712 r. można wskazać:

- wspomnienie Teofana (11 października) jako naznaczonego, tzn. НАЧЕРТАНАГО (a nie wyznawcy, tzn. ИСПОВѢДНИКА); niniejszy wariant nie został poświadczony w moskiewskim wydaniu z 1694 r.;
- wspomnienie Kosmasa (12 października) jako twórcy kanonów i bp. Majumy;
- wspomnienie Maksyma saloity (11 listopada) jako moskiewskiego cudotwórcy; niniejszy wariant został poświadczony również w trzech kijowskich edycjach z 1737, 1752 i 1759 r.;
- wskazanie na cesarza Juliana Apostatę, za czasów którego zostali zamęczeni Marek, bp. Aretuzy, i Cyryl, diakon, oraz wielu innych (29 marca).

⁶⁷ Wspomnienia te zostały również poświadczone w trzech kijowskich Ewangeliach tetr małego formatu wydrukowanych w 1737, 1752 i 1759 roku.

wieku. Wykorzystanie przez kijowskich drukarzy tego wyjątkowego moskiewskiego wydania Ewangelii o małym nakładzie i ogromnych wymiarach sięgających 70 cm x 50 cm⁶⁸ byłoby niewątpliwie niefortunnym wyborem⁶⁹, szczególnie w przypadku chęci przygotowania wydania w formacie mniejszym o połowę – tzn. 2°, któremu odpowiadają pierwsze dwie kijowskie edycje. Jest to również jedyne wydanie ze 110 cyrylickich starych druków liturgicznych Ewangelii tetr, które nie ma wykazów tytułów ewangelijnych przed poszczególnymi Ewangeliami (Ostapczuk 2021b, 145 {przypis nr 10}). Jej menologion – jako jedyny z moskiewskich wydań Ewangelii z lat 1653-1694 – nie zawiera również kilku świętych (np. Eutymiusza Nowego z Tesaloniki {15 października}⁷⁰) obecnych w pierwszych dwóch kijowskich wydaniach z 1697 i 1712 roku. Niektóre warianty tekstologiczne odnotowane w niniejszym wydaniu Ewangelii z 1689 r. (np. we wspomnieniu św. Leoncjusza, bp. Rostowa {23 maja}⁷¹) nie zostały poświadczane w żadnej z moskiewskich edycji wydrukowanych przed 1697 r. i w pierwszych dwóch kijowskich⁷².

W świetle powyższych informacji, jako potencjalne oryginały kijowskiej Ewangelii tetr z 1697 r. należy traktować trzy moskiewskie wydania z 1685, 1688 i 1694 roku⁷³. Wniosek ten potwierdzają liczne wspomnienia i warianty tekstologiczne poświadczane wyłącznie w tych trzech moskiewskich⁷⁴ i pierwszych dwóch

⁶⁸ Szerzej o niniejszym wydaniu zob. Zernova 1958, 119-120 (nr 419); Polovnykova, Sytyj 1998, 87-89 (nr 122-123); Żurawińska, Jaroszewicz-Pierśławcew 2004, 151-152 (nr 161); Ūrina 2005, 77-79 (nr 110-113). Opisany przez O. Morozowa egzemplarz przechowywany w Muzeum Biblioteki Niżyńskiego Uniwersytetu Państwowego im. M. Gogola waży 17,5 kg (Morozov 2012, 53).

⁶⁹ Po raz drugi Ewangelia tak wielkiego formatu, w nakładzie 600 egzemplarzy, została wydrukowana w Moskwie dopiero w 1759 roku. Przygotowanie niniejszej edycji rozpoczęto 25 czerwca 1756 r. i ukończono 6 lutego 1759 roku. Szerzej o niniejszym wydaniu Ewangelii tetr zob. Guseva 2010, 104-105 (nr 305).

⁷⁰ преподобнаго ѿца нашего еудимна новаго.

⁷¹ святаго леонтина епископа ростовскаго.

⁷² обрѣтение честныхъ мощей (иже) во святыхъ ѿца нашего леонтина епископа ростовскаго чудотворца. Wspomnienie Leoncjusza, bp. Rostowa, w takiej postaci poświadczają wszystkie moskiewskie Ewangelie tetr z lat 1637-1697, poza jedną z 1689 roku.

⁷³ Tylko jedno wspomnienie z dnia 1 września (męcz. Aitala, diakona, św. 40 męcz. dziewic i ich nauczyciela diakona Ammona oraz męcz. Kalisty i jej braci Ewoda i Hermogena) obecne wyłącznie w trzech moskiewskich wydaniach z 1685, 1688 i 1694 r. nie zostało włączone do pierwszych dwóch kijowskich Ewangelii tetr.

⁷⁴ Wiele wspomnień, które wprowadzono do moskiewskiego wydania Ewangelii z 1685 r., zostało poświadczonych również w późniejszych wydaniach moskiewskich, kijowskich i często poczajowskich. Jako przykłady można wskazać: Pawła z Latry (15 grudnia); męcz. Papasa (16 marca); Akacjusza, bp. Melitony (17 kwietnia). Dotyczy to również wielu wariantów tekstologicznych, np. podanie imienia otrzymanego na chrzcie (Gabriel) przez księcia Wsiewołoda (11 lutego); wskazanie dokładnej liczby osób, tzn. siedem, zamęczonych razem z Agapitem (15 marca); wskazanie na 200, a nie na 199, uczniów zamęczonych razem z Nikonem (23 mar-

kijowskich wydaniach liturgicznych Ewangelii tetr⁷⁵. Jako przykład mogą posłużyć wspomnienia: Andrzeja saloity z Konstantynopola (2 października); siedmiu młodzieńców w Efezie (22 października); Teoktysty z Lesbos (9 listopada); Irynarcha (28 listopada); Akacjusza z Synaju (29 listopada); Łucji z Syrakuz (13 grudnia); męcz. Eutymiusza, bp. sardyjskiego (26 grudnia); Marcjana, prezbitera i ekonomy Wielkiej Świątyni (10 stycznia); męcz. Neofita (21 stycznia); męczenników Eugeniusza, Kandyda, Waleriana i Akiły (21 stycznia); proroka Ezechiela (21 lipca). Spośród wariantów tekstologicznych poświadczonych wyłącznie w trzech moskiewskich Ewangeliach tetr z 1685, 1688 i 1694 r. oraz pierwszych dwóch kijowskich wydaniach⁷⁶ można wskazać:

- określenie niektórych świętych mianem: cudotwórców (np. Józefa Wołockiego {9 września}); Jonasza, abp. Nowogrodu {5 listopada}; Michała i Teodora, synów księcia Konstantyna {21 maja}); nowogrodzkich cudotwórców (np. Jakuba z Borowicz⁷⁷ {23 października}); Barlaama z Chutynia {6 listopada}); nowego cudotwórcy (Antoniego z monasteru Sijskiego {7 grudnia}), błogosławionego (Jana z Ustiuga {29 maja}) lub nawet cudotwórcy i archimandryty (Abrahama Smoleńskiego {21 sierpnia});

- określenie św. Marcela (29 grudnia) mianem przełożonego monasteru „nieśpiących”;

- pominięcie określenia proroka Zachariasza (8 lutego) jako *widzącego sierp*⁷⁸;

- określenie Szymona Słupnika młodszego (wymienionego w dniu pamięci jego matki Marty {4 lipca}) nie jako cudotwórcy, lecz „z cudownej góry”;

- podanie informacji, że Jerzy Nowy (25 maja) został zamęczony przez tureckiego sultana Selima;

- podanie dokładnej liczby osób, tzn. 2593, zamęczonych razem z męczennikiem Andrzejem Stratelatesem (19 sierpnia).

ca); pominięcie informacji, że Jan (19 kwietnia) był prezbitarem; pominięcie słowiańskiego tłumaczenia (РЕКШЕ ВЛАСНАГО) określenia Teodora Trychiny (20 kwietnia); pominięcie informacji, że January (21 kwietnia) był biskupem; pominięcie informacji o pochodzeniu Pelagii (4 maja) z Antiochii lub Tarsu; podanie imienia otrzymanego na chrzcie (Helena) przez księżną Olgę (11 lipca).

Na uwagę zasługują także opuszczenia różnych wspomnień w moskiewskiej Ewangelii z 1685 r., nieobecne również w późniejszych wydaniach moskiewskich, kijowskich i często poczajowskich. Jako przykłady można wymienić następujące pominięcia: osób zamęczonych razem z męcz. Artemonem (13 kwietnia); męcz. wileńskich Antoniego, Jana i Eustachego (14 kwietnia); książąt Borysa i Gleba (2 maja).

⁷⁵ Niektóre z tych wspomnień i wariantów zostały również poświadczone w trzech kijowskich Ewangeliach tetr małego formatu wydrukowanych w 1737, 1752 i 1759 roku.

⁷⁶ Warianty te zostały również poświadczone niekiedy w trzech kijowskich Ewangeliach tetr małego formatu wydrukowanych w 1737, 1752 i 1759 roku.

⁷⁷ W moskiewskim wydaniu z 1694 r. zamiast *Новгородскаго* jest *Нового*.

⁷⁸ Niniejsze określenie zostało potwierdzone wyłącznie w moskiewskim wydaniu z 1681 roku.

W tym kontekście na uwagę zasługuje również pominięcie niektórych wspomnień⁷⁹ w trzech moskiewskich wydaniach Ewangelii z lat 1685, 1688 i 1694 oraz pierwszych dwóch kijowskich. Jako przykład można wskazać: wyświęcenie świątyni św. Jerzego w Kijowie przy Złotej Bramie (26 listopada)⁸⁰; księcia Jerzego Włodzimierskiego (4 lutego)⁸¹; osoby zamężzone razem z męż. Patrycjuszem, bp. Prussy (19 czerwca),

Na podstawie wspomnień świętych i świąt oraz wariantów tekstu i informacji liturgicznych nieobecnych w dwóch moskiewskich edycjach z 1685 i 1688 r. oraz w kijowskich Ewangeliach z 1697 i 1712 r., ale poświęconych w wydrukowanej w Moskwie w 1694 r. edycji możliwe jest wykluczenie tego wydania jako potencjalnego źródła wykorzystanego przez kijowskich drukarzy. Jako przykłady takich wspomnień można wymienić: Grzegorza, cudotwórcę z Wołody (30 września)⁸²; Arseniusza, bp. Tweru (2 marca)⁸³, czy Tychwińskiej Ikony Matki Bożej⁸⁴. Wśród wariantów tekstu można wskazać:

- określenie męż. Babilasa (4 września) mianem biskupa Antiochii⁸⁵;
- pominięcie we wspomnieniu Teofana (11 października) określenia hymnograf⁸⁶;
- określenie Stefana, bp. Suroża (15 grudnia), mianem wyznawcy;
- określenie Michała Kłopskiego (11 stycznia) i Efrema (16 maja)⁸⁷ mianem nowogrodzkich cudotwórców;
- pominięcie we wspomnieniu księcia Jerzego (4 lutego) określenia włodzimierski cudotwórcy⁸⁸;
- zastąpienie w określeniu święta Ignacego, bp. Rostowa (28 maja), rzeczownika *śmierć* wyrazem *wspomnienie*;
- określenie metropolity Jonasza (15 czerwca) mianem moskiewskiego zamiast kijowskiego⁸⁹.

⁷⁹ Zostały one wprowadzone do moskiewskich wydań dopiero w 1637 roku.

⁸⁰ Wspomnienie to zostało również pominięte w moskiewskim wydaniu z 1697 roku.

⁸¹ Wspomnienie to zostało opuszczone również w moskiewskich wydaniach z 1689 i 1697 r., ale jest obecne w wydaniu z 1694 roku.

⁸² Niniejsze wspomnienie występuje we wszystkich moskiewskich wydaniach począwszy od edycji z 1698 r. i kijowskich wydrukowanych począwszy od 1733 roku.

⁸³ Niniejsze wspomnienie występuje we wszystkich moskiewskich wydaniach począwszy od edycji z 1697 r. i kijowskich wydrukowanych począwszy od 1733 roku.

⁸⁴ Tylko cztery moskiewskie Ewangelie z XVII w. mają to święto, są to wydania z lat 1677, 1681, 1694 i 1698.

⁸⁵ Tylko w dwóch lwowskich Ewangeliach wydrukowanych przez Michała Ślōzkę jest on określony jako arcybiskup.

⁸⁶ Zostało ono poświęcone w bułgarsko-rumuńskich Ewangeliach tetr z drugiej połowy XVI wieku.

⁸⁷ Wariant został poświęcony również w trzech kijowskich wydaniach z 1737, 1752 i 1759 roku.

⁸⁸ Jest ono nieobecne w wydaniach moskiewskich począwszy od 1698 r. i kijowskich po 1733 roku.

⁸⁹ Jest to jedyna moskiewska Ewangelia tetr z XVII w. zawierająca ten wariant. W XVIII w. w Moskwie wydrukowano 18 wydań z niniejszym wariantem.

W przypadku informacji liturgicznych można przytoczyć następujące przykłady:

– podanie *prokimenonów* i *sticherionów* oraz perykop liturgicznych na jutrznię i liturgię⁹⁰ w dniu pamięci różnych świętych, np. Barlaama (19 listopada)⁹¹; Arseniusza, bp. Tweru (2 marca)⁹²; itd.;

– podanie typu służby (служба преподобническа)⁹³ w dniu pamięci Hioba Cierpiącego (6 maja) zamiast perykop ewangelicznych na liturgię.

Niniejszy wniosek potwierdzają również nieliczne wspomnienia pominięte w moskiewskim wydaniu z 1694 r., ale obecne wyłącznie w moskiewskich Ewangeliach z 1685 i 1688 oraz pierwszych dwóch kijowskich. Jako przykłady można wskazać Lampadiusza z Hierapolis (5 lipca)⁹⁴ czy saloite Mikołaja Kaczanowa, nowogrodzkiego cudotwórcę (27 lipca).

Zaprezentowane wspomnienia świętych i świąt oraz warianty tekstologiczne i informacje liturgiczne pozwalają wykluczyć moskiewskie wydanie z 1694 r. i jako potencjalny oryginał pierwszego kijowskiego wydania Ewangelii tetr z 1697 r., przedrukowanego następnie w 1712 roku.

Tym samym w drodze eliminacji z grupy 10 moskiewskich wydań Ewangelii tetr wydrukowanych w drugiej połowie XVII w. pozostały dwa: pierwsze z 1685 i drugie z 1688 r., które należy traktować jako potencjalne oryginały pierwszych dwóch kijowskich edycji.

Z dużą dozą prawdopodobieństwa można jednak domniemywać, że to właśnie wydanie z 1688 r. było oryginałem kijowskiej Ewangelii tetr wydrukowanej w 1697 r. i przedrukowanej w 1712. Takie twierdzenie opiera się wyłącznie na jednym wspomnieniu. Wprowadzona do moskiewskiej Ewangelii z 1681 r. pamięć Domicjana, bp. Meliteny (10 stycznia), została pominięta w kolejnym moskiewskim wydaniu z 1685 r., ale uwzględniona w następnej edycji z 1688 r.⁹⁵ i przedrukowana w pierwszych dwóch kijowskich⁹⁶ w identycznej postaci, тзн. преподобнаго дометіана

⁹⁰ W większości pozostałych Ewangelii została podana jedynie następująca informacja: служба святиТЕЛЬСКАЯ.

⁹¹ W pozostałych wydaniach, jeżeli uwzględniano informacje, to wskazywano jedynie perykopy ewangeliczne na jutrznię i liturgię.

⁹² Тзн. на оутрении прокименъ. свашченицы твои возрадоуютъ са въ правдоу и преподобнии твои возрадоуютъ са. стихиъ. помани господи давида и всю кротость его. евангелие иванна. зачало ѿс. на литургии. евангелие матѳеа зачало. ѿи. отъ полъ.

⁹³ W trzech kijowskich wydaniach z 1737, 1752 i 1759 r. wydrukowano następującą informację: служба преподобныхъ.

⁹⁴ Niniejsze wspomnienie jest również obecne w moskiewskim wydaniu z 1681 roku.

⁹⁵ Oraz w moskiewskim wydaniu z 1694 r., które zostało jednak wykluczone z grupy potencjalnych oryginałów pierwszych dwóch kijowskich Ewangelii tetr.

⁹⁶ Wspomnienie to zostało poświadczane również w trzech kijowskich wydaniach małego formatu z 1737, 1752 i 1759 roku. W tych trzech wydaniach opuszczony został jednak rzeczownik епископа.

єпископа мелитинскаго⁹⁷. Posłużenie się przez kijowskich drukarzy moskiewskim wydaniem z 1685 r. wiązałoby się z koniecznością sięgnięcia do innego źródła w celu wprowadzenia do menologionu pierwszej kijowskiej Ewangelii tetr wspomnienia Domecjana, bp. Meliteny, i opatrzenia go informacją liturgiczną – analogiczną do tej w moskiewskiej Ewangelii z 1688 r. – dotyczącą lektury perykop ewangelicznych na jutrzni i liturgii w tym dniu.

Analiza świętych i świąt w menologionach cyrylickich starych druków liturgicznych Ewangelii tetr umożliwiła prezentację nawiązującej bezpośrednio do Konstantynopola⁹⁸, pośrednio zaś do Jerozolimy i Aleksandrii, lokalnej tradycji liturgicznej Kijowa sprzed 1720 r. wyraźnie odzwierciedlonej w pierwszych dwóch edycjach Ewangelii tetr⁹⁹ pochodzących z drukarni Ławry Pieczerskiej. Wspomnienia świętych występujących wyłącznie w kijowskich edycjach tekstu Dobrej Nowiny z 1697 i 1712 r. tworzą nowe perspektywy badawcze. Ich analiza umożliwi poznanie nowych zależności liturgicznych Kijowa i Konstantynopola.

Liczne wspomnienia zarówno obecne, jak i pominięte, w menologionach oraz warianty tekstologiczne i informacje liturgiczne wskazały na podobieństwo kijowskich Ewangelii z 1697 i 1712 r. i moskiewskiego wydania z 1688 roku. Była to pierwsza edycja liturgicznego tekstu Dobrej Nowiny wydrukowana w Moskwie po przejściu w 1686 r. prawosławnej metropolii kijowskiej spod patriarchatu konstantynopolitańskiego pod jurysdykcję patriarchatu moskiewskiego. Przygotowanie przez pieczerskich drukarzy pierwszej¹⁰⁰ liturgicznej Ewangelii wzorowanej na moskiewskim wydaniu z 1688 r. potwierdza, że rok 1686 słusznie uznaje się za początek stopniowego podporządkowywania Kijowa Moskwie również w sferze liturgicznej, które w pełni zostało zrealizowane wprowadzonymi w 1720 i 1721 r. dekretami cara Piotra I i Świątobliwego Synodu.

Bibliografia

Âremenko, Maksym. 2017. *Pered vyklykamy unifikacii ta dyscyplinuvannâ. Kyivs'ka pravoslavna metropoliâ u XVIII stoliti* (Kyivs'ke hrystyânstvo IV). L'viv: UKU.

⁹⁷ W moskiewskim wydaniu z 1681 r. na miejscu преподобнаго стои сватаго.

⁹⁸ Poświadcza to również tekst znajdujący się nad rzadkim przedstawieniem Zaśnięcia Matki Bożej (Titov 1918a, 397) na stronie *verso* karty tytułowej: *изображеніе ѿдотворныа иконы ѿспенія прѣтыа дѣвы вѣцы, юже та сама невѣна цѣрница, из владхерны цѣрградскія в монастырѣ печерскѣи, в лѣто 1686, присла, и нѣтъ въ велицен цѣрквѣ, на цѣрксимы враты есть зрима, и бл҃гоуцѣстно почитаема.*

⁹⁹ Przed 1720 r. w Kijowie były również drukowane wydania Nowego Testamentu zawierające aparat liturgiczny (m.in. menologion), które nie były uwzględnione w niniejszych badaniach.

¹⁰⁰ Na karcie tytułowej pierwszej kijowskiej Ewangelii tetr znajduje się następujący tekst: *евѣліе (...) первое тѣломъ изда са (...) ѿ воплощенія же б҃га слова, 1686, мѣся декемврїа.*

Bendza, Marian. 2006. „Inkorporacja metropolii kijowskiej do patriarchatu moskiewskiego”. W: *Autokefalie Kościoła prawosławnego w Polsce*. Red. Antoni Mironowicz, Urszula Pawluczuk, Piotr Chomik, 65-114. Białystok: Uniwersytet w Białymstoku.

Ćwikła, Leszek. 2006. *Polityka władz państwowych wobec Kościoła prawosławnego i ludności prawosławnej w Królestwie Polskim, Wielkim Księstwie Litewskim oraz Rzeczypospolitej Obojga Narodów w latach 1344-1795*. Lublin: Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.

Guseva, Aleksandra Alekseevna. 2010. *Svod russkikh knig kirillovskoi pečati XVIII veka tipografij Moskvy i Sankt-Peterburga i universal'naâ metodika ih identifikacii*. Moskva: Indrik.

Isaevič, Âroslav Dmitrevič. 2002. *Ukraïn'ske knygyovdanna: vytoky, rozvytok, problemy*. L'viv: Institut Ukrainoznastva imeni I. Krypâkevyča NAN Ukrainy.

Kagamlyk, Svitlana. 2020. „How Moscow colonized Kyiv-Pechersk Lavra. New pages to the history of the Ukrainian printing of the second half of the XVIIIth century”. *Shidnoëvropijs'kij istoričnij visnik* 15: 54-64.

Mironowicz, Antoni. 2006. „Metropolia kijowska w strukturze patriarchatu konstantynopolitańskiego (988-1685)”. W *Autokefalie Kościoła prawosławnego w Polsce*. Red. Antoni Mironowicz, Urszula Pawluczuk, Piotr Chomik, 23-64. Białystok: Uniwersytet w Białymstoku.

Morozov, Oleksandr. 2012. „Cerkovni starožitnosti v ekspoziciji Muzeu rïdkisnoi knygy biblioteki Nižyns'kogo deržavnogo universitetu imeni Mykoly Gogolâ: naprestol'ne Êvangelie 1689 r. z Nižyns'kogo Blagovišens'kogo monastyrà”. *Nižyns'ka Starovyna* 13(16): 53-60.

Kaganov, Isak Âkovyč. 1959. *Ukrains'ka knyga kincâ XVI-XVII stolit'.* *Narysy z istorii knygy*. Harkiv: Knyžkova Palata URSR.

Ogiênko, Ivan. 1925. *Istoriâ ukrains'kogo drukarstva*. Tom 1: *Istorično bibliografičnij oglâd ukrains'kogo drukarstva XVI-XVIII v.v.* L'viv: Naukovê Tovarystvo Imeni Ševčenka.

Ostapczuk, Jerzy. 2015. „Ewangelie czytane na wszelką potrzebę, różnorodnie w cyrylickich starych drukach tetraewangelii”. W *Zbrojne i ideologiczne konflikty w dawnym piśmiennictwie Słowian i ich echa w nowszej kulturze* (=Krakowsko-Wileńskie Studia Slawistyczne 11). Red. Marzanna Kuczyńska, Jan Stradomski, 105-120. Kraków: Scriptum.

Ostapczuk, Jerzy. 2017a. „Ewangelie ot Marka v staropečatnyh izdaniâh četveroëvangelij”. W *Slavânskaâ Bibliâ v êpohu rannego knigopečataniâ. K 510-letiu sozdaniâ biblejskogo sbornika Matfeâ Desâtogo*. Otv. red. Anatolij Alekseev, 357-367. Sankt-Peterburg: Institut russkoj literatury (Puškinskij Dom) RAN, Biblioteka Rossijskoj akademii nauk.

Ostapczuk, Jerzy. 2017b. „Rozważania o genezie jedynego cyrylickiego starego druku ewangeliarza pełnego (Kijów, 1707 rok)”. *Rocznik Teologiczny* 59(3): 425-468.

Ostapczuk, Jerzy. 2019. „Predisloviâ blažennoho Feofilakta Bolgarskogo k Evangeliiâm v kievskih Evangeliiâh tetr 1697 i 1712 gg.”. W *Venec hvaleniâ. Studia ofiarowane profesorowi Aleksandrowi Naumowowi na jubileusz 70-lecia* (=Latopisy Akademii Supraskiej, T. 10). Red. Marzanna Kuczyńska, 115-126. Białystok: Fundacja Oikonomos.

Ostapczuk, Jerzy. 2020. „Spisok glav Evangeliiâ v staropečatnyh kirilličeskich bogoslužebnyh Evangeliiâh tetr i ih otnošenje k rukopisnoj tradicii”. *Slavia. Časopis pro slovanskou filologii* 89/2: 200-216.

Ostapczuk, Jerzy. 2021a. „Oglavlenie Evangeliiâ ot Ioanna v staropečatnyh kirilličeskich bogoslužebnyh četveroevangeliiâh”. *Konstantinove listy* 14/2: 109-125.

Ostapczuk, Jerzy. 2021b. „Oglavleniâ Evangeliiâ ot Luki v staropečatnyh kirilličeskich bogoslužebnyh Evangeliiâh tetr. Tekstologičeskaâ charakteristika”. *Rocznik Teologiczny* 63/1: 143-159.

Ostapczuk, Jerzy. 2022a. „Rukopisnoe Evangelie-tetr RGB sobr. E.E. Egorova (f. No 98) No 139 i ego staropečatnyj original. Issledovanie mesâceslovyh pamâtei”. *Rocznik Teologiczny* 64/2: 373-396.

Ostapczuk, Jerzy. 2022b. „Klasyfikacija typologiczna Menologionów w cyrylickich starych drukach liturgicznych Ewangelii tetr”. W *Pol'za zelo velikaâ: sbornik naučnyh statej k 60-letiu Andreâ Vlagimiroviča Voznesenskogo*. Otv. red. Nikolai Viktorovič Nikolaiev, 41-48. Sankt-Peterburg: Rossijskaâ nacionalnaâ biblioteka.

Ostapczuk, Jerzy. 2022c. „Staropečatnyj original rukopisnogo Evangeliiâ tetr RGB Ed. Post. no 59 (1735-1736 gg.). Tekstologičeskoie issledovanie mesâceslova”. W *Kompleksnaâ arheografiâ Moskovskogo universiteta: sbornik naučnyh statej* (Trudy istoričeskoog fakul'teta MGU, Vyp. 208, Ser. II: Istoričeskie issledovaniâ 139). Red. Elena Vladimirovna Voroncova, Dar'â Aleskandrovna Sundukova, 181-197. Moskva: Arhiv RAN / Arheodoksiâ.

Ostapczuk, Jerzy. 2023a. „Oryginał cyrylickich starych druków Ewangelii tetr wydanych w Poczajowie. Analiza świąt i świętych obecnych w menologionach”. *Slavistica Vilnensis* [w druku].

Ostapczuk, Jerzy. 2023b. „The Early Printed Cyrillic Tetraevangelion issued in Vilnius/Vievus in 1644 and its source. Research into the Saints and Feasts present in the Menologia”. *Slavia* [w druku].

Ostapczuk, Jerzy, i Wiktor Wysoczański, Janusz Tadeusz Maciuszko, Jerzy Tofiluk. 2020. „Kratkie žitiâ Evangelistov v kirilličeskich staropečatnyh Evangeliiâh tetr i ih proishoždenie”. *Konstantinove Listy* 13/1: 126-143.

Polovnykova Svitlana Oleksandrivna, i Ihor Sytyj. 1998. *Kolekciâ kyrylyčnyh starodrukiv iz zibrannâ Černigiv'skogo istoričnogo muzeu im. V. V. Tarnov's kogo: Katalog* (Naukovo-dovidkovi vidannâ z istorii Ukraïni 44). Kyïv: In-t ukr. arheografii ta džereloznastva im. M.S. Gruševs' kogo NAN Ukraïni.

Popov, Aleksei Vasil' evič. 2013. *Pravoslavnye russkie akafisty* (Liturgičeskaâ Biblioteka). Moskva: Izdatel'stvo Moskovskoi Patriarii Russkoi Pravoslavnoi Cerkvi.

Subtelny, Orest. 1980. „Russia and the Ukraine: The Difference that Peter I Made”. *The Russian Review* 39/1: 1-17.

Titov, Fedor Ivanovič. 1918a. *Tipografiâ Kievo-Pečerskoj lavry. Istoričeskij očerk*. T. 1: 1606-1616-1721. Kiev: Tipografiâ Kievo-Pečerskoj Uspenskoj Lavry.

Titov, Fedor Ivanovič. 1918b. *Priloženiâ k pervormu tomu Izsledovaniâ zaslužennogo Professora protoiereâ Feodora Titova: Tipografiâ Kievo-Pečerskoj Lavry. Istoričeskij očerk*. Kiev: Tipografiâ Kievo-Pečerskoj Uspenskoj Lavry.

Ūrina, Lŭdmyla. 2005. *Naprestol'ni Êvangeliŭ XVI-XVIII stolit' u zibranni Nacional'nogo Kyêvo-Pečers'kogo istoryko-kul'turnogo zapovidnyka*. Katalog. Kyïv: KVIC.

Zapasko, Akim Prohorovič, i Âroslav Dmitrevič Isaevič. 1981. *Pamâtniki knižnogo iskusstva. Katalog staropečatnyh knig izdannyh na Ukraine*. Kniga 1 (1574-1700). L'vov: Viša Škola.

Zernova, Antonina Sergeevna. 1958. *Knigi kirillovskoi pečati izdannye v Moskve v XVI-XVII vekah. Svodnyj katalog*. Moskva: Gos. ordena. Lenina B-ka SSSR. im. V.I. Lenina / Otdel redkih knig.

Żurawińska, Zofia, i Zoja Jaroszewicz-Pieresławcew. 2004. *Katalog druków cyrylicy XV-XVIII wieku w zbiorach Biblioteki Narodowej*. Warszawa: Biblioteka Narodowa.

SPIS TREŚCI

List Paschalny Świętego Soboru Biskupów Świętej Polskiej Autokefalicznej Cerkwi Prawosławnej	3
Пасхальное Послание Святого Собора Епископов Святой Польской Автокефальной Православной Церкви	6
Пасхальне Пасланне Святаго Сабора Епіскапаў Святой Польскай Аўтокефальнай Праваслаўнай Царквы	9
Пасхальне Послання Святого Собору Єпископів Святої Польської Автокефальної Православної Церкви	12
<i>Прот. Дмитрий Белоцкий</i> Христос – наша Пасха	15
<i>Jarosław Charkiewicz</i> Przypowieści Jezusa Chrystusa, cz. VII	21
<i>Święty Ignacy Branczaninow</i> O modlitwie (2)	25
<i>Jerzy Ostapczuk</i> Сырыльскія старыя друкі Евангеліі тэтр выданыя ў Кіеве у 1697 і 1712 року – іх традыцыя літургічная і арыгінал. Аналіза святыч і свят obecnych ў меналогіях	34
<i>Антоній Васильевич Миронович</i> Основање монашескай жыцця на Пачаевскай гора	52